

Раман МАТУЛЬСКІ

БІБЛІЯТЭКІ БЕЛАРУСКАГА СЯРЭДНЯВЕЧЧА

Бібліятэкі вельмі часта называюць скарбніцамі нацыянальнай культуры. І гэта сапраўды так — бо ўсё, што многія стагоддзі захоўвалася ў народнай памяці, знаходзіла адлюстраванне ў кнігах, а кнігі, у першую чаргу, найбольш каштоўныя і значныя, збіраліся ў кніжныя калекцыі — бібліятэкі. Беларусь — краіна з багатай старажытнай кніжнай культурай. Менавіта выхадзец з беларускіх зямель Францыск Скарына надрукаваў першую для ўсходніх славян кнігу кірылічным шрыфтам «Біблію». Яшчэ ў пачатку другога тысячагоддзя на беларускіх землях былі створаны першыя бібліятэкі, фонды якіх папаўняліся на працягу стагоддзяў і, на жаль, часта знішчаліся. Пра шматлікія з іх знішчылася нават памяць. Таму не толькі многія простыя жыхары сучаснай Беларусі (не кажучы ўжо аб жыхарах замежных краін), але і вядомыя спецыялісты адлік гісторыі бібліятэк і кніжнай справы краіны часта пачынаюць з кастрычніцкіх падзей 1917 года. Каб выправіць гэтую недакладнасць, прапануем увазе чытачоў артыкул, прысвечаны гісторыі буйнейшых бібліятэк сабораў і манастыроў, якія дзейнічалі на тэрыторыі нашай краіны ў X—XIX стагоддзях.

Бібліятэка Полацкага Сафійскага сабора

Самай буйной і значнай бібліятэкай Беларусі на працягу XI—XVI стагоддзяў з'яўлялася бібліятэка Полацкага Сафійскага сабора. Звесткі аб ёй, якія дайшлі да нашага часу, вельмі бедныя. Даследчыкі лічаць, што бібліятэка была створана ў год заснавання сабора — 1066. Першыя згадкі аб бібліятэцы сустракаюцца ў «Запісках аб Маскоўскай вайне» афіцыйнага польскага гісторыка Рэйнгольда Гейдэнштэйна — сакратара караля Стэфана Баторыя, і ў дакументах, звязаных з трагічнымі падзеямі ў гісторыі бібліятэкі — захопам польскімі войскамі Полацка, рабаваннем горада і бібліятэкі.

Апісваючы ўпартую аблогу і ўзяцце Баторыем Полацка ў жніўні 1579 года, Р. Гейдэнштэйн паведамляе, што салдаты польскага войска імкнуліся пранікнуць у Полацкую крэпасць для таго, каб захапіць каштоўнасці, што там захоўваліся. Аднак, калі пасля амаль месячнай абароны горада яго драўляныя сцены і вежы былі спаленыя і войска Баторыя ўступіла ў верхні замак, надзеі на вялікія багаці, золата і срэбра «зусім не былі здаволеныя». «У вачах адукаваных людзей, — піша далей гісторык, — амаль не меншую каштоўнасць, чым уся астатняя здабыча, мела знойдзеная там бібліятэка. Акрамя летапісаў, у ёй было шмат твораў грэчаскіх бацькоў царквы і сярод іх творы Дыянісія Арэапагіта аб нябеснай і царкоўнай іерархіі, усё на славянскай мове. Вялікая частка гэтых твораў, па сведчанні летапісаў, была перакладзеная з грэчаскай мовы Мяфодзіем і Канстанцінам».

Пасля захопу горада «ўсё знойдзенае ў замку аддадзена было ў здабычу салдатам». Разам з тым, Р. Гейдэнштэйн нічога не гаворыць аб знішчэнні кніг

сабора. Па меркаванні Я. Н. Шчапава, які правёў найбольш поўнае ў сучасным бібліятэказнаўстве і кнігазнаўстве даследаванне гісторыі бібліятэкі Полацкага Сафійскага сабора, словы Р. Гейдэнштэйна аб знойдзенай там бібліятэцы, што стала здабычай заваёўнікаў, аб яе складзе, аб «аналах, што трапілі ў нашы рукі», хутчэй «прымушалі лічыць, што гэта бібліятэка была вывезена з Полацка...» Як пацвердзілі далейшыя даследаванні, кнігі з бібліятэкі Полацкага Сафійскага сабора былі падзеленыя на часткі. Адна з іх патрапіла ў Кракаў у каралеўскую бібліятэку, дзе і знаходзілася да XVII стагоддзя. Затым след полацкіх кніг згубіўся разам са слядамі каралеўскай бібліятэкі. Другая частка полацкіх кніг апынулася ў Яна Замойскага; ён перадаў яе ў заснаваную ім у 1594 годзе ў горадзе Замосце акадэмію. Бібліятэка ардынацыі Замойскай захоўваецца цяпер у Варшаве ў Нацыянальнай бібліятэцы Польшчы. У яе фондзе ўдалося выявіць 11 кніг, з рознай ступенню верагоднасці, што яны належалі Полацкаму сабору. Кнігі з Полацкага сабора ў тым жа Замосці трапілі ў праваслаўную царкву, пры якой была брацкая школа. Адна з гэтых кніг захоўваецца ў цяперашні час у бібліятэцы Львоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Івана Франка.

Грунтуючыся на рукапісах, што захаваліся з калекцыі бібліятэкі і вопісах іншых саборных і манастырскіх бібліятэк, Я. Н. Шчапаў распачаў спробу рэканструкцыі бібліятэкі, якая «з немалой доляй гіпатэтычнасці» можа ўяўляць састаў, памер і значэнне кніжнага збору, які нас цікавіць». Па яго меркаванні, не чакаючы адмысловага даследавання, ужо цяпер можна выдзеліць шэсць асноўных груп кніг, што складалі фонд бібліятэкі:

1. Летапісы. Несумненна, што Пскоўскі летапіс не быў адзінай кнігай такога роду, разам з ім у фондзе бібліятэкі захоўваліся і іншыя летапісы. Гістарычныя крыніцы дазваляюць выказаць здагадку, што ў бібліятэцы сабора былі і зніклыя полацкія летапісы.

2. Біблейскія і новазапаветныя тэксты, іх кампіляцыі і гісторыя дзён стварэння. Несумненна, полацкімі з'яўляюцца «Палея Толковая» і «Шестоднев» Севярыяна Гевальскага, а таксама збор кніг Старога завету і Псалтыр.

3. У Полацкай бібліятэцы захоўваліся таксама «Зборнік апакаліпсічных і апакрыфічных аповесцей», «Адкрыцці Мяфодзія Паатарскага» і «Аповесць аб пакутах Хрыста».

4. Хрысціянская рыторыка прадстаўлена, несумненна, двума важнейшымі зборнікамі слоў Іаана Залатавуста — «Залатавустам» і «Златаструменем», якія належалі Сафійскай бібліятэцы. Першы рукапіс уключае нараўне з візантыйскімі творамі таксама «Словы» Кірылы Тураўскага. Сюды ж можа быць аднесена і «Евангелле навучальнае» з указаннем на пераклад яго ў 1407 годзе.

5. Аскетычныя творы — Словы Яфрэма Сірына і Пандэкты Антыохі.

6. Агіяграфіі, якія прадстаўленыя Пралогам у старажытнарускай апрацоўцы.

Аналіз вопісаў іншых бібліятэк таго часу дазволіў Я. Н. Шчапаву таксама выказаць здагадку, што ў бібліятэцы Сафійскага сабора былі помнікі і кампіляцыі кананічнага права, візантыйскія філасофскія і містычныя творы, кнігі дамангольскага часу і кнігі XIII—XIV стагоддзяў.

На мяжы XV—XVI стагоддзяў адбываецца эканамічнае і палітычнае ўзмацненне Полацка, павелічэнне аўтарытэту сафійскага кліраса. Полацк становіцца адным з багацейшых гарадоў ВКЛ, які «да часу ўзяцця горада масквіянамі... па багаці сваіх жыхароў пераўзыходзіў саму Вільню». Усё гэта стварала спрыяльныя ўмовы для развіцця бібліятэкі і папаўнення яе фондаў, якія ў канцы XV — першай чвэрці XVI стагоддзя значна павялічыліся.

Зыходзячы з таго, наколькі магчыма аднавіць састаў кніг бібліятэкі Полацкага Сафійскага сабора, можна зрабіць выснову, што гэта быў вялікі збор, які ўключаў нараўне з літургічнымі кнігамі таксама філасофскія творы, біблейскія і новазапаветныя тэксты і кампіляцыі, у тым ліку і апакрыфічныя, гістарычныя працы, летапісы і іншыя літаратурныя помнікі. У бібліятэцы Полацкага

Сафійскага сабора побач з найкаштоўнейшымі кнігамі еўрапейскага паходжання таксама захоўваліся рукапісныя кнігі, створаныя на беларускіх землях, у тым ліку ў скрыпторыі Еўфрасінні Полацкай. Аналіз сацыякультурнай, палітычнай і эканамічнай сітуацыі, якая склалася на беларускіх землях у X—XVI стагоддзях, дазваляе выказаць думку, што ў бібліятэцы Полацкага Сафійскага сабора захоўваўся найбольш поўны збор рукапісных кніг, створаных на той час на тэрыторыі Беларусі. Гэта дае падставы разглядаць яе як папярэдніцу Нацыянальнай бібліятэкі нашай краіны.

Рукапісныя кнігі Полацкага Сафійскага сабора, якія захаваліся ў Варшаве і Львове, а таксама апублікаваныя ў канцы XVI—XVII стагоддзяў матэрыялы аб бібліятэцы, вынікі даследаванняў сучасных кнігазнаўцаў з'яўляюцца найкаштоўнейшым матэрыялам для правядзення бібліяграфічнай рэканструкцыі кніжных калекцый бібліятэкі. Рэканструкцыя фонду бібліятэкі Полацкага Сафійскага сабора і вывучэнне яе гісторыі — адна з самых актуальных задач сучаснага беларускага бібліятэказнаўства.

Бібліятэка Лаўрышаўскага манастыра

На працягу стагоддзяў складаліся фонды бібліятэкі Лаўрышаўскага манастыра — аднаго з найстаражытнейшых беларускіх манастыроў, гісторыя якога малавядомая і загадкавая, як, зрэшты, і гісторыя большасці помнікаў культуры Беларусі. Аб ім часцей за ўсё ўзгадваюць у сувязі з добра захаваным пергаментным Евангеллем, названым Лаўрышаўскім. Па меркаваннях Ю. А. Лабынцава і Л. Л. Шчавінскай, якія даследавалі гісторыю манастыра і яго бібліятэкі, «мноства сведчанняў дазваляюць сцвярджаць, што праваслаўны Багародзіцкі Лаўрышаўскі манастыр у XIII стагоддзі ўжо існаваў і быў шырокавядомы». У XVII стагоддзі гэты адзін з самых багатых і найстаражытных беларускіх праваслаўных манастыроў пераходзіць да базыліянінаў, якія пазней арганізуюць у яго сценах духоўную акадэмію.

Да нашага часу не захаваліся звесткі пра аб'ём і склад кніжных фондаў бібліятэкі манастыра і царквы ў перыяд іх росквіту. Вядома толькі, што з першых гадоў XIX стагоддзя і да канца 1824 года кніжны збор манастыра рэзка скараціўся. Паводле вопісу, складзенага ў 1824 годзе, у фондзе бібліятэкі мелася 451 кніга ў 595 тамах. У дадзеным спісе ўжо адсутнічае вядомае Лаўрышаўскае Евангелле. Гэта дазваляе выказаць думку, што найбольш каштоўныя кнігі з бібліятэкі Лаўрышаўскага манастыра, як і з бібліятэк іншых уніяцкіх кляштароў, былі выключаныя. Тым не менш вопіс 1824 года дае магчымасць аднавіць структуру фонду бібліятэкі, у якім былі наступныя раздзелы: Святое Пісанне, канкарданцыі, каментары; геаграфія, святая і надзённая гісторыя; гамілетыка; аскетыка; жыцці святых і кнігі, прызначаныя для богаслужэння; творы філасофскія, матэматычныя і па фізіцы; лексікаграфіка-філалагічныя; работы па праве, палітыцы, медыцыне, і прыродазнаўстве; катэхетыцы; раздзел, прысвечаны бацькам царквы, кананічным і тэалагічным творам, і раздзел, што аб'ядноўваў розныя кнігі.

Па меркаваннях Ю. А. Лабынцава і Л. Л. Шчавінскай, «у цэлым склад бібліятэкі Лаўрышаўскага манастыра ў канцы першай чвэрці XIX стагоддзя нагадваў кніжныя зборы іншых уніяцкіх кляштароў, саступаючы па колькасці кніг толькі буйнейшым з іх, хоць, магчыма, у самым пачатку стагоддзя і ён меў у сваім галоўным кнігасховішчы значна большую колькасць кніг, у параўнанні з той, якой валодаў найболей вядомыя бібліятэкі».

У сярэдзіне 1830-х гадоў, як і іншыя грэка-каталіцкія храмы, манастыр быў зачынены, а маёмасць канфіскавана. Звестак аб далейшым лёсе бібліятэкі не захавалася.

Бібліятэкі Супрасльскага Благавешчанскага манастыра

Створаны ў 1498 годзе навагрудскім ваяводам і маршалкам Вялікага Княства Літоўскага А. І. Хадкевічам Супрасльскі манастыр да пачатку XVI стагоддзя стаў не толькі адным з буйнейшых цэнтраў беларускага праваслаўя, але і цэнтрам агульнаславянскага значэння (другім пасля Кіеўскай лаўры). Пасля заключэння Брэсцкай уніі манастыр стаў уніяцкім і падпарадкаваўся ордэну базыліянінаў. Уніяцкія манахі падтрымалі паўстанне 1794 года, удзельнічалі ў паўстанні 1830—1831 гадоў, што наклікала на іх гнеў царскага ўрада. Падчас насталай рэакцыі манастыр прыйшоў у заняпад і да моманту ліквідацыі уніі (1839 год) у ім засталася пяць манахаў-базыліянінаў. У 1842 годзе маёмасць манастыра была канфіскаваная.

Бібліятэка Супрасльскага Благавешчанскага манастыра славілася сваім кніжным багаццем і была адной з самых буйных у Вялікім Княстве Літоўскім. Паводле першага вопісу ў бібліятэцы ўжо ў 1557 годзе налічвалася больш як 200 кніг на грэчаскай і лацінскай мовах, у тым ліку 7 друкаваных. Вопіс 1645 года фіксуе каля 600 кніг, сярод якіх пераважалі друкаваныя выданні на лацінскай (212 тамоў) і польскай (152 тамы) мовах. Кірылічных кніг мелася больш як 200, асноўную іх масу складалі рукапісы. Сярод друкаваных кніг было нямала выданняў Ф. Скарыны, унікальныя экзэмпляры «Евангелля» В. Цяпінскага, выданні І. Фёдарова.

У XVII стагоддзі Супрасль з'яўляўся адным з буйнейшых цэнтраў кірылічнай кніжнасці не толькі беларускіх, але і ўсіх усходнеславянскіх зямель. У бібліятэцы Супрасльскага манастыра, якая працягвала заставацца адной з буйнейшых на Беларусі, захоўваліся адметныя помнікі кніжнай культуры: так званы Супрасльскі летапіс XI стагоддзя, летапісны зборнік першай паловы XVI стагоддзя, зборнік 1519 года з самым поўным спісам другой рэдакцыі Беларуска-Літоўскага летапісу 1446 года, самы старажытны кірылічны рукапіс нотна-лінейнага ліста — Супрасльскі ірмалой 1598—1601 гадоў, а таксама вялікая колькасць рукапісаў і кніг.

У XVIII стагоддзі кляштар значна папоўніў бібліятэку пераважна за кошт лаціна- і польскамоўных кніг, у тым ліку надрукаваных у Супрасльскай друкарні. Вопіс 1764 года фіксуе 1456 кніг, з іх больш як 300 на польскай, некалькі дзясяткаў на французскай і італьянскай, больш як 10 на нямецкай мовах, а таксама больш як 100 рукапісных і друкаваных царкоўнаславянскіх кніг. Акрамя асноўнай у манастыры таксама былі бібліятэкі ў келлях асобных манахаў.

У 1830-я гады пасля паражэння паўстання пачаўся заняпад манастыра і паступовы адток кніжных каштоўнасцей з бібліятэкі. Вядомая далёка за межамі Рэчы Паспалітай бібліятэка прыцягвае ўвагу буйнейшых славяністаў свету, што вядзе да хуткага распылення яе калекцыі. На момант поўнай перадачы кніг манастыра ў Віленскую публічную бібліятэку ў 1876 годзе значная частка Супрасльскага кнігазбору, найбольш старажытныя і каштоўныя кнігі ўжо былі вывезены з бібліятэкі. У Вільню было перададзена толькі 1109 кніг.

Пасля гэтага ў бібліятэцы манастыра засталася толькі некалькі дзясяткаў царкоўна-службовых кніг новага друку. З 1880-х гадоў бібліятэка і архіў пачалі паступова папаўняцца, і на пачатку XX стагоддзя яна налічала ўжо 1000 адзінак захоўвання. Гэта былі і не такія каштоўныя выданні, але і гэты збор неўзабаве быў страчаны. У жніўні 1944 года фашысты падчас адступлення падарвалі Благавешчанскую царкву і спалілі манастырскія будынкi разам з бібліятэкай.

Бібліятэка Жыровіцкага Успенскага манастыра

Яшчэ адным яркім, але малавывучаным момантам у гісторыі развіцця бібліятэк Беларусі з'яўляецца гісторыя бібліятэкі Жыровіцкага Успенскага манастыра — адной з буйнейшых манастырскіх бібліятэк. Ранні перыяд яе станаўлення і

развіцця нам практычна не вядомы. Можна лічыць, што бібліятэка ўзнікла разам з манастыром, які быў заснаваны праваслаўным магнатам Солтанам у XVI стагоддзі. Пасля падпісання Брэсцкай уніі 1596 года Жыровіцкі манастыр становіцца ўніяцкім. Солтаны адмовіліся ад правоў на ўладанне манастыром, цалкам перадаўшы яго ўніяцкаму ордэну базыліянінаў. Падчас паўстання Б. Хмяльніцкага Жыровіцкі манастыр у 1655 годзе быў разбураны, разам з ім, верагодна, пацярпела і бібліятэка.

Актыўнае развіццё бібліятэкі і папаўненне яе фонду пачалося з 1660-х гадоў і працягвалася да канца XVIII стагоддзя. Росту кніжнага фонду спрыяла павелічэнне багацця манастыра, наяўнасць пры бібліятэцы скрыпторыя. Да сярэдзіны XVIII стагоддзя Жыровіцкая бібліятэка становіцца адной з буйнейшых манастырскіх бібліятэк Рэчы Паспалітай. На мяжы XVIII—XIX стагоддзяў у фондзе бібліятэкі налічалася 3867 тамоў друкаваных выданняў і 537 рукапісаў (па дадзеных вопісу 1800 года). Бібліятэка складалася з галоўнага збору, які падзяляўся на 17 тэматычных частак, і сховішчы пры саборы, дзе знаходзіліся асабліва каштоўныя кнігі. Сярод іх — знакамітае Жыровіцкае Евангелле (вядомае таксама як Евангелле Сапегі) — помнік кніжнай культуры Беларусі XV стагоддзя; так званая Жыровіцкая энцыклапедыя — зборнік, які змяшчаў акрамя выпісаў з рускіх летапісаў шматлікія артыкулы навуковага і прыродазнаўчага характару, рэлігійна-палемічныя і літаратурныя творы; унікальны экзэмпляр інкунабулы «Часаслаўца» — першай у свеце кнігі, надрукаванай кірылаўскім шрыфтам у 1491 годзе Ш. Фіолем у друкарні ў Кракаве.

Прыгнёт уніятаў, распчататы пасля падаўлення паўстання 1831 года, стаў пачаткам распылення фондаў бібліятэкі Жыровіцкага манастыра. З яе фондаў, як і з фондаў іншых уніяцкіх бібліятэк, царкоўнай цэнзурай былі выключаныя і спаленыя шматлікія асобнікі кніг. Частка рэдкіх і старадаўніх кніг з бібліятэкі манастыра Мітрапаліт Іосіф перадаў у бібліятэку Расійскай Акадэміі навук у Пецябургу. Пакінутая частка калекцыі бібліятэкі паступова прыходзіць у заняпад, кнігі з бібліятэкі адбіраюцца рознымі асобамі, у тым ліку з мэтай нажывы.

У 1840-х гадах рэшткі былой бібліятэкі манастыра былі перададзеныя Жыровіцкай семінарыі. У 1845 годзе ў сувязі з пераводам духоўнай семінарыі з Жыровіч у Вільню, частка кніг была вывезена ў Віленскі Свята-Траецкі кляштар, 40 царкоўнаславянскіх рукапісных кніг з іх ліку ў 1878 годзе былі перададзеныя ў Віленскую публічную бібліятэку. Пакінутыя ў Беларусі экзэмпляры з калекцыі манастыра — каля 300 — трапілі ў бібліятэку Жыровіцкага духоўнага вучылішча. Сярод іх асабліва вылучалася калекцыя кніг, выдадзеных у Варшаве ў 1738 годзе ордэнам піяр, а таксама багаты збор рэдкіх энцыклапедычных і лінгвістычных слоўнікаў XVI—XVII стагоддзяў. Пасля падзей 1917 года сляды бібліятэкі Жыровіцкага духоўнага вучылішча, як і мноства іншых бібліятэк рэлігійных канфесій, губляюцца.

Па волі лёсу кнігі з Жыровіцкай бібліятэкі апынуліся ў бібліятэках Расіі, Літвы, Польшчы і Украіны. Па дадзеных М. Нікалаева, на сённяшні дзень вядомы 52 рукапісныя кнігі з 537 пазначаных у вопісу бібліятэкі 1810 года і больш за 100 друкаваных кніг. Яны знаходзяцца ў бібліятэцы АН Літвы, Санкт-Пецябуржскім філіяле Інстытута Расійскай гісторыі РАН, Бібліятэцы РАН у Санкт-Пецябургу, РГБ у Маскве і інш.

